

КРИЗА “ЛОКАЛЬНОГО” ТА “УНІВЕРСАЛЬНОГО” ВИМІРІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

О.М. Андрєєва

доцент Інституту міжнародних відносин

Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

У статті розглядаються основні контексти української національної ідентичності пострадянського періоду. Аналізується криза «локального» та «універсального» вимірів української національної ідентичності.

Ключові слова: ідентифікація, національна ідентичність, кризові сценарії.

Ситуація, яка склалася не у глобальному історичному контексті, а після 1991 року, року триумфу українського націоналізму як визвольного дисидентського руху, спрямованого проти споконвічно марксистського проекту (в ідеології) та проти проекту радянського, який втілював вихідні марксистські ідеологеми у конкретній політичній практиці (як би не відрізнялися соціальні міфології Леніна, Троцького та Сталіна) стала переламним моментом в теорії національної ідентичності української нації. Обмовимся відразу, що під “націоналізмом” ми не маємо на увазі щось негативне, але розуміємо його у дусі Р.Шпорлюка, який розглядав “націоналізм” як потужний чинник суспільного розвитку, який проявляє свою силу та свою ефективність в імперських цивілізаціях [6, 148-187]. У подібних цивілізаціях “націоналізм є проривом за межі імперій та подібних до них цивілізацій. Націоналізм не лише підриває імперії інтелектуально, обстоюючи ідею національного існування у все-світньому контексті: в ім'я вселюдських принципів він сповідує самовизначення спільнот, підпорядкованих імперіям” [13].

Зазначене протистояння ідеології “націоналізму” наднаціональним “інтегративним” ідеологіям мало місце не тільки у СРСР, але й у всій Східній Європі після 1945 року, де, за точним зауваженням П.Кутуєва, “націоналізм неодноразово підтверджував свою репутацію потужного інструмента соціальної мобілізації, яка трансцендує класові кордони та кидає виклик імперіям/імперіалізму” [8, 274]. У контексті цих методологічних положень можна стверджувати, що український націоналізм в його антирадянській визвольно-мобілізаційній стратегії лише частково може бути розглянутий як деяка перманентна, “самототожна” ідеологія (в масштабах “великого історичного часу”) української національної ідентичності. Подібна аберація може виникати як результат “вторинної ідеологізації” процесу формування української національної

ідентичності, проте у своїх витках він породжений за радянського часу, його підживлювали масові репресії проти етнічних українців і проти їх ідентифікації в якості таких (включаючи таку трагічну сторінку української історії як Голодомор), знищення української творчої інтелігенції (від “розстріляного Відродження” до таких жертв режиму як В. Стус) або політичні переслідування у СРСР аж до тюремних ув'язнень людей, які не боялися свідомо й, головне, привселюдно, “практикувати своє українство”. (Мова йде, насамперед, про таких українські “в'язні совісті” або “в'язні української ідеї” як Л. Лук'яненко, Т. Чорновіл, В. Лісовий).

У контексті свого “антиімперського” та антирадянського соціального знака “український націоналізм” був аналогічний націоналізму польському та прибалтійському, і досягнення Україною державного суверенітету неможливо представити без цього духовного та ідеологічного “ферменту”. Проте виходячи з методологічних положень Р. Шпорлюка націоналізм у процесі свого історичного функціонування та входження до різних історичних контекстів може змінювати свій функціональний знак, втрачати свій мобілізаційний і прогресистський потенціал та перетворюватися на ретроградний ідеологічний міф. Забігаючи наперед, відзначимо, що риси подібного міфу український націоналізм почав набувати відразу після того, як він став офіційною платформою незалежної України, перетворився на матрицю її національної ідентифікації у масштабах всієї країни.

За цієї офіційної ідеології домінували не глибокі теоретичні положення, а спрощена модель українського об'єднувачого національного міфу, основи якого були закладені ще М.Грушевським та які ігнорували всю реальну складність історичних контекстів, за яких відбувалося становлення української націо-

нальної свідомості, і які подібно всім міфам обертали результат взаємовідносин між історичними процесами та функціональним продуктом у вигляді національної ідентифікації (яка виникла у гушавині цих процесів): цей “продукт” перетворювався на якусь субстанціалізовану сутність, яка прокладає свій шлях в історії, але сама є позаісторичною. “Українська нація” і була сприйнята як така сутність, основи якої, у кращому разі, сягали Київської Русі (як учив М.Грушевський), а то ішли й до пра-витоків людства (трипільської культури, аріям тощо).

Ідеологічною “вжимкою” цього національного культур-міфу став проєкт національної ідентичності на основі цієї позаісторичної, квазі-природної “субстанції”, названою ідеологами “автохтонним” або “корінним” етносом. Проєкт ідентичності, заснований на передумові наявності такого “корінного етносу” значною мірою відповідальний за ту кризу національної ідентичності в Україні, свідками якої ми на даний момент є. Практично вже стало загальною думкою, що криза національної ідентичності сучасної України полягає у тому, що після здобуття Незалежності у 1991 р. українське населення все ще не стало єдиною “українською нацією”, будучи формально об’єднаним у таку єдність наявністю українського етнічного ядра, єдиної державності та фактом проголошення української мови державною. Яке поки ще залишається механічною сумою, штучним об’єднанням різних культур, традицій, мов, яке до теперішнього часу не вдалося об’єднати більш глибокою основою, ніж ідеологічні декларації.

На наш погляд, ситуація подібного мовно-культурного “розколу”, про який часто говориться в українських ЗМІ з різним оцінним знаком, може бути кваліфікована як криза “локального” та “універсального” вимірів в українській національній ідентичності, яка, проте склався в іншу символічну конфігурацію, ніж та, яка має місце в Європі. (Якщо в європейських державах місце “локального” у національній ідентичності займала класична держава-нація, то в Україні локальний рівень національної ідентичності відноситься до “етносу”. Якщо ж у державах Європи універсальний вимір відноситься до ідеї “Європи” як “духовної місії” та “всесвітнього завдання”, то за сучасної ситуації в Україні універсальний вимір виявився редукованим, “змазаним”, схованим у європейський інтеграціоністський проєкт, але позбавлений самостійного смислу).

Випереджаючи наші наступні міркування, необхідно відзначити, що далеко не завжди українська “національна ідея” була аналогом “етнічного автаркізму”, позбавленого універсального смислу або, хоча б універсалістських претензій. Однак у вигляді етноцентризму, у який зміг оформитися “бунтарський” дисидентський український націоналізм, цей універсалізм

поступився місцем звуженому “локальному” сценарію, за якого національне мислиться на рівні відмінностей, а не на рівні універсального вселюдського завдання. Розглянемо ці кризові явища більш докладно та продемонструємо які загрози національній безпеці містить відсутність загальноновизнаної ідеології національної ідентичності, національної єдності, національної консолідації, ідеології української державності та раціонально об’ґрунтованої стратегії розвитку України, яка випливає з цих ідеологічних передумов.

Криза “локального” виміру української національної ідентичності. Як уже говорилося, “локальний” вимір національної ідентичності виходить з наявності деяких специфікуючих відмінностей даних націй від “інших” націй та народів, де основне гасло національної ідентичності може бути виражене простою формулою “Ми – не вони!”. Спільна державність у складі СРСР, розповсюджена формула спільнослов’янської ідентичності у складі Радянського Союзу (“українці” як частина “загальноросійської нації” поряд із “великоросами” і “білорусами”) породили завдання віднаходження корінних відмінностей “українців” від “росіян”, і саме у цьому напрямку рушила ідеологія української національної ідентичності у перші роки незалежності. (Цю ідеологію дуже точно відображає назва книги Л. Кучми “Україна – не Росія” [7, 13-14]. Проте екс-президент України на відміну від ідеологів 90-х років – можливо з міркувань політкоректності -- не формулює явних культурних відмінностей двох народів і таких же відмінностей на рівні “національної ідеї” двох народів. Тому за уважного прочитання книги у чому полягають ці відмінності зрозуміти неможливо, і єдиною відмінністю виявляються розходження за фактом їх державної відокремленості один від одного (тобто вони виявляються розходженнями чисто географічними): “Тепер, – писав Л.Кучма – коли Україна та Росія розділилися остаточно, наші розходження стали більш наочними. За радянського часу, коли всі республіки вміщували скопом на одну карту, було не дуже видно, де закінчується Україна, де починається Росія та де Росія переходить у Казахстан, особливо якщо це карта фізична”.

Назва книги екс-президента України відображає (і, фактично, завершує) тенденції стратегії національної ідентичності того періоду, яка шукала українську національну ідентичність на шляхах диференціації, яка посилюється, і специфікації, пошуків усе більших відмінностей за всіма можливими рівнями (расовому, етнічному, історичному, культурному, політичному) від ідентичності російсь-

кої. Наприклад, один з авторів того періоду, Я. Дашкевич намагається знайти ці відмінності, ґрунтуючись на “базовому” антропологічному рівні, доводячи, що сучасна українська нація становить “іранський субстрат”, у той час як нація російська є “угро-фінський субстрат”. Відповідно до положень автора, цей “іранський субстрат” разом з “норманським суперстратом”, створивши Київську державу, одночасно створив українську націю. Подібна теорія расових “субстратів” і “суперстратів” закладає початок тому етноцентризму, який на довгий час став моделлю української національної ідентичності після отримання Україною державної незалежності: “Етнос стає нацією, -- пише Я. Дашкевич – коли він творить державу, а у цій державі стає гегемоном” [4]. (Забігаючи наперед, відзначимо, що у цій формулі міститься небезпечна тенденція етнічної нерівності та етнічної ієрархії, передумова привілейованого статусу одного етносу – який за сучасних концепцій та ідеологій називають “державотворчим” – відносно інших етносів. Даний пріоритет ієрархії над передумовами права та рівності, які містяться у понятті “громадянська” або “політична” нація, прочитується у тезі про “гегемонію” етносу-нації у створеній нею державі).

Домінуюча роль “локального” виміру національної ідентичності визначала глибинний традиціоналізм, глибинну консервативну основу та, у деяких випадках, навіть патріархальний характер цього проекту, оскільки у ньому аспект наслідування традиції переважає над принципами трансформації та історичної інновації. У свою чергу, зазначені передумови не можуть обійтися без наявності соціальної основи збереження національних традицій у максимально можливій чистоті. Внаслідок цього романтичний міф проектує цю патріархально-консервативну основу у сферу села та селянства*. Українська національна свідомість також не залишається осторонь від абсолютизації села та селянства як носія основних рис і характеристик “народного життя” і вже починаючи з М. Костомарова захищала

* Не вдаючись до тонкощів культурологічних студій, відзначимо, що неприйняття міської цивілізації у різних версіях романтичного міфу (включаючи і його філософське обґрунтування) являє собою глибинно-ціннісне протиставлення *середньовічного укладу* (з його головними носіями у виді селянства та дворянства) укладу *буржуазному* (пов’язаному з міською культурою та такими його станами-класами як “буржуазія” та “пролетаріат”). У рамках романтичного світогляду міська інфраструктура громадського життя пов’язується з *цивілізацією*, а інфраструктура села – з *культурою* як більш високою формою життя. (Зазначене протиставлення має місце не тільки в О. Шпенглера як найбільш відомого в історії думки автора ідеї “заходу Європи” та ціннісного протиставлення культури та цивілізації. Наприклад, це протиставлення має місце у представників російського Срібного Віку до Шпенглера (наприклад, у А. Блока це протиставлення з’являється вже у 1910 році) і незалежно від нього.

тезу про те, що саме селянство становить ядро нації.

Жоден із великих мислителів України не міг обійти факту основної ролі села для консолідації української нації, констатувавши цю роль або із знаком “плюс” (М. Костомаров, М. Грушевський, В. Липинський) або, напроти, із знаком “мінус” (М. Драгоманов, Д. Донцов). Але навіть незважаючи на факт ураганної критики селоцентризму, яка мала місце у конструкції Донцова, він зберігає дворівневу модель соціальної онтології, яка мала місце у народницькій соціології – “селянство плюс інтелігенція”. Він лише міняє шелінгівську передумову, яка служить базою для абсолютизації “ґрунту” на передумову ніцшеансько-платоністську (де основну історичну цінність має правляча “інтелігентська” еліта як активне “формотворче начало”). Внаслідок цієї онтологічної моделі ніяка критика не могла деконструювати “хутірський ідеал” як один з основних ідентифікаторів в українській “національній ідеї”, оскільки за “залізним ніцшеанським ідеалом” у такій онтології на глибинному рівні завжди стоять сільські цінності та сільська ідилія (один з образів земного раю, який оформився вже у П. Куліша).

Ще одним важливим “інгредієнтом” уявлень про позаісторичну константу, яка забезпечує національну тотожність протягом великого історичного часу, є передумова “національного характеру” (або “національного менталітету”). Дана передумова важлива не тільки тому, що “національний характер” забезпечує “історичну наступність” у ситуації відтворення традиції, але й необхідні відмінності даного “етносу” (“народу”) від інших етносів. Наприклад, у різних версіях “російської ідеї” російський національний характер мислився як позитивна антитеза узагальненому “європейцеві”, де педалюються такі якості як “всесвітня чуйність”, миролюбство, доброта, (протиставлені хижій “імперіалістичній” хватці європейця) [3].

Тому роздуми щодо українського національного характеру виникають одразу ж як тільки постає питання про необхідність від диференціювати українців від росіян і обґрунтувати, тим самим, право називатися окремим етносом. Згаданий вище О. Пріцак стверджував, що один з перших в Україні ідеологів специфічного українського національного характеру був Максимович: “Отже, на базі народних пісень Максимович, який теж знав філософію Гегеля, персоніфікував громадську свідомість (“дух” народу) українців і зробив першу спробу охарактеризувати різницю між психікою українців та росіян” [10]. Більш пізні автори вже не просто констатували, але намагалися описати цей характер і навіть

створити щось на зразок класифікації його типів. Таким “українським Теофрастом” виступив М.Шлемкевич, відповідно до якого існує чотири основних типи українця – “старосвітські поміщики”, Гоголь (“українець на службі імперії”), Сковорода (особиста “шляхетність”), Шевченко (активний початок боротьби).

Подібний підхід без змін перекочував до ідеологічних побудов перших років української незалежності, в яких порівнювалися українська та російська ментальність. Наприклад, Неллі Корнієнко у показовій для того часу статті “Українська та російська ментальність: проекція у сучасне” писала: “Європейський шлях розвитку України аж до падіння Першої Української держави відповідав потребі національного менталітету, де головним було почуття персональної відповідальності за те, що відбувається навколо тебе, відчуття самоцінної особи, від зусиль і спромоги якої залежить історія та життя. Звідси національно-громадське соборне начало брало на себе посилену роль обов'язку перед нацією та ідеєю єдності. Форма гетьманату – її своєрідне вирішення” [5].

Перераховані особливості звуженого етнонаціонального сценарію української ідентичності, повторюємо, стали моделлю формування національної ідентичності в Україні. Саме такий сценарій обґрунтовувався, наприклад, у типовій для подібної тенденції статті Б.Хараша, який стверджував, що “етнонація є найвищою з поки що досягнутих форм суспільного організму, оскільки ґрунтується вона не просто на соціально-економічній чи соціально-психологічній спільності своїх членів, а поєднує і соціально-економічні, і соціально-психологічні, і етнокультурні, і релігійні, і політичні, і правові, і громадянські чинники єднання” [12]. З цієї думки випливає той наслідок, з якого стає очевидним, по-перше, технології того, яким чином український національно-визвольний проект поступово набував небезпечну тенденцію перетворення на націоналізм, а, по-друге, не менш небезпечну тенденцію можливої дискримінації етносів, які в Україні не є “корінними” і “державотворчими”.

Небезпека такого роду націоналістичного “крону” корениться у самому принципі національної ідентичності, який характерний для держав Східної Європи і який, за влучним спостереженням такого видатного угорського теоретика та демократа як І. Бібо, відбувається внаслідок втрати діалектичного взаємозв'язку “націоналізму” та “демократії”: “Демократія та націоналізм, -- пише Бібо -- які мають спільне коріння та перебувають у глибокому взаємозв'язку, і порушення цього взаємозв'язку може призвести до самих серйозних наслідків. Так відбулося у Центральній та Східній Європі, де отримання національної спільності не було пов'язане із зві-

льненням людини” [1, 63]. Причому у випадку з Україною можливі дискримінаційні наслідки послідовного проведення етнонаціональної моделі у життя пов'язані не із свідомою зловмисністю теоретиків та політиків, але з протиріччями визначення “нації” як політичного суб'єкта, законодавчо закріплені у Конституції України.

Дані протиріччя стосуються, насамперед, визначення основної моделі формування нації в Україні, де риси моделі етнонаціональної співіснують з рисами моделі політичної нації. У цьому зв'язку можна відзначити, що текст Конституції сповнений двозначностями, які дозволяють окремі її пункти інтерпретувати то як законодавчу базу формування політичної нації, то як нації етнічної. Постійне “зіслизування” з однієї моделі на іншу створює не тільки складності у технічній інтерпретації положень Конституції, але й породжує напруженість у міжнаціональних відносинах, призводить до серйозних міжнаціональних конфліктів. Так, на самому початку Основного Закону говориться про “Український народ” як “громадян України всіх національностей”, тобто в наявності передумови стратегії на формування “політичної нації”. Однак уже у першому розділі “Основні положення” вводиться двозначне розмежування між “українською нацією”, “корінними народами” і “національними меншостями” (Стаття 11, де говориться: “Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичній свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншостей України”)

Відсутність критеріїв між “корінними народами”, власне “українською нацією” і “національними меншостями” не тільки вводить етнонаціональний критерій приналежності до нації, альтернативний ідеї “Українського Народу” як сукупності “громадян”, але й створює ґрунт для можливої дискримінаційної політики відносно громадян, які етнічно не є українцями.

У контексті цих протиріч визнання “росіян” як “національної меншості” вже підспудно несе цю дискримінаційну та волюнтаристичну стратегію, оскільки стає незрозумілим хто ж тоді належить до так званих “корінних народів”. (Тобто з тексту Конституції не виходить, що цей критерій є чисто кількісним, більш того, виникає небезпека того, що це віднесення може проводитися з міркувань ідеологічної кон'юнктури). Вся проблематика “статусу російської мови” та використання її в якості вирішальної “політичної фішки” у просуванні політичного іміджу певних політичних сил, небезпека розколу України за

вихідними принципами націєбудівництва, яке пізніше одержує повторно-ідеологічне “обґрунтування” як розкол “цивілізаційний”, значною мірою є наслідком цієї методологічної плутанини у визначенні основної моделі формування нації, протиріч ідеологеми “титульної нації” (яка виступає як базова передумова більшості національно орієнтованих ідеологій і яка створює реальні основи для позиціонування інших “націй” як “другосортних”).

Підбиваючи підсумок кризових явищ проаналізованого сценарію національної ідентичності, який можна назвати сценарій етноцентричного редукціонізму, можна констатувати, що кризовий характер такого сценарію полягає у тому, що у рамках даного редукціонізму локальний вимір національної ідентичності (тобто такий, який шукає національну ідентичність на шляхах відмінностей конкретного суб'єкта “національної тотожності” від аналогічних суб'єктів) зводиться лише до етносу. Якщо розглянути дану кризу з точки зору національної безпеки України, то ми побачимо, що даний сценарій містить у собі той самий набір загроз, який вже згаданий І. Бібо виражав у наступній “потрійній формулі”, яка мала місце в усіх без винятку державах Східної Європи – “територіальні суперечки, мовна війна, переслідування національних меншостей”. (Той факт, що на новому витку історичної спіралі Україна знову наступає на “східноєвропейські граблі” говорить про те, що механізм відтворення загроз даного типу універсальний і впливає з того, що Бібо називав “мовний націоналізм”. Неминучість появи цього феномена, у свою чергу, невіддільна від принципу етноцентричного сценарію національної ідентичності (принципу який склався ще у позаминулому столітті і який, до речі, відстоювався І.Сталіним (!) у його проекті “національної ідентичності”) – принципу єдності територіальної, мовної та етнічної ідентичності [9, 21]. У ситуації, коли “мова” виступає “привілейованим” інструментом національної ідентифікації феномен “мовного націоналізму” виникає як результат розбіжності між “територіальним” та “мовним”, типовим для держав Східної Європи. Іншими словами, проблема полягає у тому, що після територіальних перекроювань у процесі формування державних “новотворів” на місці старих територій завжди залишаються численні анклавні інші етноси, які говорять іншою мовою. (У контексті сказаного суть “мовного націоналізму” полягає не просто у банальній дискримінації “національних меншостей” з боку “державотворчого етносу”, а в ескалації взаємних звинувачень: “національна меншість” (яка може бути досить численною, звинувачує “корінний етнос” в обмеженні своїх мовних прав, а “корінний етнос” бачить в іншому етнічному анклаві чинник перешкоди до національної єдності й

прагне підкорити та асимілювати” цей анклав у проекті “одномовної держави”).

Відзначений феномен “мовного націоналізму” мав місце у таких державах як Польща, Чехословаччина, Угорщина. Специфіка ситуації в Україні полягає у тому, що мовно-територіальне черезсмузжя, що виникло тут після розпаду СРСР не тільки породжує типові східноєвропейські проблеми, але у тому, що ці проблеми посилюються впливом такого потужного суб'єкта як Росія, який також мислить проблему національної ідентичності у стереотипах мовно-територіальної парадигми. (Тому, повторюємо, “мовний націоналізм” проявляється не тільки – і навіть не стільки! – у “насильницькій українізації” Південного-Сходу України, скільки в експансії “мовної війни” з боку РФ на територію України. Як результат ми маємо “проблему співвітчизників” (до яких у Росії відносять усіх, хто на території України користується російською мовою), проблему “споконвіку російських територій”, нібито анексованих Україною (до них російська пропаганда відносить східні області України, а також Крим), ідеології “розділеної нації” (які по суті являють собою більш радикальний варіант концепції “співвітчизників” та їх “мовних прав”), пропагандистську формулу “загальноросійського світу” (з нав'язуванням ідеї про українську націю як “історичну фікцію” та “антиросійську партію”) та геополітичний проект “збирання Імперії”).

Таким чином, вибір етноцентричного сценарію національної ідентичності в Україні несе у собі не тільки загрозу національного розколу як результату стратегічних неточностей внутрішньої політики, але він несе цю загрозу ще й тому, що він зіштовхується з аналогічним сценарієм, нав'язаним Україні Росією (вірніше сказати, що цей сценарій не стільки практикується у самій Росії, скільки є експортним варіантом у вибудовуванні відносин з “братами-слов'янами”), який виступає зовнішньополітичним каталізатором національного розколу в Україні*.

Як результат ми маємо певний колапс формування національної ідентичності в Україні, спровокований зіткненням однотипних проектів національної ідентичності та проектів, які містять стратегію “мовного націоналізму”. Подібна ситуація міжнародних відносин була також точно проаналізована І. Бібо, який писав: “...Ті нації, які по іншу сторону історичного кордону мали представни-

* Стосовно до зовнішньополітичної доктрини Росії стратегія “мовного націоналізму” виступає ще більш виразно, ніж окремі прояви “обмеження прав росіян” в Україні, оскільки даний націоналізм пов'язаний ще й з територіальними домаганнями.

ків споріднених мов або які вже втратили свої історичні кордони, висунули програму возз'єднання за принципом мовної спорідненості, а ті, на історичній території яких жило іншомовне населення, висунули програму державотворення. Суть обох прагнень полягала в одному: перебороти нестабільність політичного існування за допомогою етнічних чинників" [1, 45].

Ситуація ускладнюється ще й тим, що принципи "мовно-територіальної" ідентичності розділяють ще й представники російськомовного анклаву в Україні, які не приймають "українського проекту" як такого та ностальгують за часами, коли вони ідентифікували себе як члени більш масштабної національної та геополітичної спільноти. (У прикметах цієї мовно-територіальної свідомості частини південно-східних регіонів України також підтверджується думка І.Бібо про "історичну пам'ять", яка "поширювалася на іншу, як правило, більшу територію, ніж та, на якій жило населення, яке говорить однією мовою" [1, 46]. У цілому ж вся ситуація підтверджує думку Бібо про те, що проект "відродження нації" за допомогою "мовної війни" та суперечки щодо кордону" є джерелом "політичної істерії").

У комплексі сформована ситуація "пробуксовки" етнонаціонального сценарію національної ідентичності в Україні (з урахуванням потужного російського чинника, який за сформованих умов і через специфіку зовнішньополітичної та цивілізаційної доктрин РФ виступає як однозначно деструктивний) можна кваліфікувати рівень ризиків і загроз національній безпеці України як такий, який загрожує самій її територіальній цілісності, її державному суверенітету та самому існуванню незалежної держави "Україна". Не розглядаючи всієї системи деструктивних чинників, а зосередившись лише на проблемі кризи етнонаціонального проекту української національної ідентичності, можна стверджувати, що дана проблема нерозв'язна без зміни базових принципів національної ідентифікації, без розриву територіальних, етнічних і мовних складових концепту "нації". Приклад подібного розриву дав ще М.Попович у згаданій брошурі, однак його думка пройшла повз свідомість ідеологів тих років і могла бути сприйнята як простий парадокс "гри розуму" або "уявний експеримент": "Отже, – писав М. Попович – сталінське визначення можна було б переписати так: "нація і взагалі етнос – це те в історичній спільності людей, яке залишається незмінним при змінах у мові, території розселення, економічному укладі й психічному складі, що виявляється в культурах" [9, 24].

Криза "глобального" виміру української національної ідентичності. Як уже говорилося, наявність універсалістського виміру в українській національній самосвідомості говорить про

те, що регіональний ізоляціонізм не є фатально властивим "українській ідеї". Наприклад, месіанський футурологічний вимір наявний вже в ідеології Кирило-Мефодіївського братства, зокрема, у Костомарова. Останній думав, що саме Україні, а не Росії призначено об'єднати всі слов'янські народи під егідою любові та братерства. Говорячи про месіанський елемент духовних пошуків братства, І.М.Дзюба узагальнював його у наступній характеристиці: "З історичних кривд і страждань українського народу, з невідповідності його становища його чеснотам вони виводили йому місію проводу у відродженні слов'янських народів, у створенні конфедерації слов'янських республік (альтернатива монархіям та деспотіям), що стане для всього людства зразком справедливого співжиття (цим, а також своєю "надконфесійністю" слов'янська ідея кирило-мефодіївців принципово протистояла московсько-гегемоністській і царистсько-православній ідеї російських слов'янофілів" [11].

У Тараса Шевченка, поета, який вийшов з середовища кирило-мефодіївців, подібний український месіанізм досягає яскраво вираженого, есхатологічного, апокаліптичного звучання, яке виникає у міленаристській моделі прийдешнього ідеального стану Золото-го Століття, досяжного у результаті фінальної всесвітньої битви між Добром і Злом. (Блискучий аналіз відзначеного месіанського міфу Шевченка ми знаходимо у дослідженні Дж. Грабовича, у якому спростовуються два розхожих стереотипи щодо інтерпретації фігури великого Кобзаря – радянський стереотип про Шевченка як "революційного демократа" і міф про Шевченка як "українського націоналіста" та автора "національної політичної програми" у душі Д. Донцова та С. Смаль-Стоцького). На відміну від чисто соціальних програм революційного утопічного міленаризма (як, наприклад, в історіософському міфі більшовицької "класократії") або від "теургічних" пошуків замкнутих інтелігентських гуртків (російські символісти початку ХХ століття, "теургічна" модель мислителів типу М.Бердяєва) Т.Шевченко уявляє собі входження до "земного раю" разом з українською "обраною" нацією (оскільки вона носить у собі зачатки ідеального комунітарного стану у традиції козацької "вольниці"), де сам поет бачив себе у виді "синтетичного" образу релігійного пророка, ідеологічного батька нації та харизматичного вождя.

Повторюємо, найцікавішою особливістю історіософського міфу Шевченка, його месіаністської програми є сполучення ідеї міленаризма та ідеї нації. І якщо у рамках різних сценаріїв "російської ідеї" ідеальний суспіль-

ний проект розвивався під знаком “пошуку Царства” (М.Бердяєв) або будь-якої іншої “структури” (наприклад, соловйовська теократія), то Шевченко, навпроти, виділив “привілейованій” у своїх стражданнях, у своїй приниженості та ображеності українській нації, яка у своїй споконвічній “бездержавності” несла у собі месіанську благодать невідчуженої комунітарності.

Комбінація ідей О.Шпенглера та Маркса з теоретичним узагальненням експансіоністської практики більшовизму дозволила М. Хвильовому створити свою версію українського національного месіанізму. Зберігаючи шпенглерівський постулат щодо тристадійної природи еволюції будь-якого соціально-політичного утворення, теза щодо “загибелі Європи” та повної вичерпаності “європейської ідеї” для світової історії, вона “доповнює” міфологічну конструкцію О. Шпенглера не менш міфологічною марксистською схемою історичного матеріалізму, у результаті чого шпенглерівські цикли набувають рис марксистських суспільно-економічних формацій. Подальший хід думок Хвильового відводить його вбік від марксистського універсалізму до “конкретики” локальної націонал-ідеології (і у цій діалектиці універсальної та локальної його побудови виявляються спорідненими конструкціям М.Данилевського). Це досягається шляхом перекладу прихованого язичества Маркса (закамуфльованого християнською символікою розп'ятого Месії-Пролетаріату) у відверте язичество, яке підспудно існувало у слов'янофільстві. Як результат “безнаціональний” Месія-Пролетаріат замінюється варваром-хижаком (а ідея страждання як “спокути всіх гріхів людства” перетворюється на апологію захоплення та завоювання, ідеологічного виправдання навали на Європу червоної орди Троцького). Азія (точніше Євразія) як антитеза “Європі” використовується у цій міфологічній конструкції в якості величезного енергетичного резервуара для історичного творення нового циклу світової історії – пролетарського.

Останнім різновидом уявлень про універсальну місію української нації серед української творчої інтелігенції можна вважати Е.Маланюка, який у своїх побудовах в обґрунтуванні української національної ідентичності виходив не від загального до окремого (як це роблять ті мислителі, які вбачають національну ідентичність лише на шляхах її “локалізації”), але, навпроти, від окремого до загального, від локального до універсального. У короткому викладі міф Маланюка можна звести до тези про те, що українське “автохтонне населення належало до культури Еллади”. Ця теза, яка генетично пов'язана з романтичним міфом щодо України, у якій акцентувалися такі риси України як певного “утопічного простору”, “сонячного Ельдорадо”, які містили уявлення про “райський сад” (здаємо Шев-

ченківські рядки “садок вишневий коло хати”), протиставленому у соціальній Уяві похмурому “імперському” Петербургу (Гоголь, який проводить паралель “Україна-Італія”).

Проте на відміну від більшості уявлень даної міфологічної парадигми української національної ідентичності (які ґрунтувалися на уявленнях щодо України як тихої сільської ідилії, далекої від бур реальної історії*), заклик Маланюка в його національному проекті полягав в акцентуації виміру майбутнього, був просякнутий історичним динамізмом. У цьому проекті містилася ідея не просто повернутися до загубленої традиції, у конкретному випадку до традиції античної (як це мало місце у “реставраційних моделях” національної ідентичності), але вийти на універсальний рівень історичного існування (який пов'язується Маланюком з Античністю), що й означало в його символічних координатах перейти з рівня поза-історичної “Малоросії” на рівень історичної “України” [8].

Говорячи про “Україну” (та необхідність її “прилучення” до універсальної античної традиції) як універсальне завдання, відтворюючи при цьому хід М. Гайдеггера (його паралель “Німеччина/Древня Греція” і парадоксальний спосіб німецької самоідентифікації через грецький універсальний “дух”), він пише: “Україна стане колись новою Елладою. Прекрасне підсоння цієї країни, погідна вдача народу, його музичний хист, плодюча земля – колись обговориться. Із малих племен, якими адже ж були колись греки, повстане велика культурна нація. Її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген у широкий світ”.

* Саме розведення понять “Україна” і “Малоросія” є надзвичайно показовим для діалектики “універсального” (Україна) та локального (Малоросія) яку ми розбираємо. Сам Маланюк відносить цю дистанцію ще до Тараса Шевченка: “Допіру Шевченко - чи не перший? - почав гостро розрізняти: “А на Україну не поїду...там лише сама Малоросія”... як писав він в однім з листів”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бібо І. Убогість духу малих східноєвропейських держав / І. Бібо // Угорський меридіан. Журнал суспільних наук. – 1991. – № 2 – С. 45-63.
2. Грабович Г. Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка / Григорій Грабович. – К.: Часопис «Критика», 1998. – С. 179-206 с.
3. Данилевський Н.Я. Россия и Европа (Росія та Європа) / Н. Я. Данилевський; [сост. послесл. и комментарии С. А. Вайгачева]. – М.: Книга, (1871) 1991. – С. 179.
4. Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI-XVII ст. / Я. Дашкевич // Сучасність. – 1992. – № 3. – С. 71.
5. Корнієнко Н. Українська та російська ментальність: проекція в сучасне / Н. Корнієнко // Слово і час. – 1991. – №7. – С. 5.
6. Кутуєв П.В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм / Павло Володимирович Кутуєв. – К.: Сталь, 2005. – С. 148-187-274.
7. Кучма Л.Д. Україна – не Росія. Повернення до історії / Леонід Данилович Кучма. – М.: Издательский дом «Время», 2004. – 560 с.
8. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк // Дніпро. – 1991. – №1. – С. 171.
9. Попович М. Національна культура та культура нації / М. Попович. – К., 1991. – С. 21-24.
10. Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / О. Прицак. – Київ, Кембрідж, 1991. – С. 6.
11. Україна-Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин / [І. М. Дзюба, О. А. Кубеліус, О. П. Лановенко та ін.]; під ред. О. П. Лановенко. – К.: Стилос, 2001. – С. 292.
12. Харахаш Б. Націоналізм як філософська концепція і політичний принцип / Богдан Харахаш // Розбудова держави. – 1998. – №1/2. – С. 57.
13. Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Роман Шпорлюк; [пер. з англ. Г.Касьянова]. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 203.

Стаття надійшла до редакції 21.09.2009 р.

